

XIX ASR OXIRIDA TURKISTON O'LKASI AN'ANAVIY SUD TIZIMINI O'ZGARTIRISHI

Annotatsiya. Maqolada qozoq jamiyatining XIX asrda umumiy imperiya makoniga integratsiyalashuv yo'lida rivojlangan an'anaviy sud tizimi ko'rib chiqiladi. "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida"gi Nizom'da (1886) belgilangan qozoq xalq sudining asosiy faoliyat yo'nalishlari va vakolatlari o'rganildi. O'zgarishlarni amaliyotga tatbiq etish samarasiz ekanligi aniqlanib, markaziy va hududiy hokimiyat organlarida keng muhokamaga sabab bo'ldi.

Tayanch iboralar: xalq sudi, Dasht o'lkasi, Turkiston umumiy hukumati, sud tizimi, qonunchilik.

ИЗМЕНЕНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается традиционная судебная система, сложившаяся казахским обществом в XIX веке на пути интеграции в общее имперское пространство. Изучены основные направления деятельности и полномочия Казахского народного суда, определенные в «Положении об управлении Туркестаном» (1886 г.). Было установлено, что реализация изменений оказалась неэффективной и вызвала широкую дискуссию в центральных и региональных органах власти.

Ключевые слова: народный суд, Степная страна, правительство Туркестана, судебная система, законодательство.

CHANGES IN THE TRADITIONAL JUDICIAL SYSTEM OF TURKESTAN IN THE LATE 19TH CENTURY

Abstract. The article examines the traditional judicial system that developed in the Kazakh society in the 19th century on the path to integration into the common imperial space. The main areas of activity and powers of the Kazakh People's Court, defined in the "Regulations on the Governance of Turkestan" (1886), are studied. It was found that the implementation of changes was ineffective and caused a wide discussion in the central and regional authorities.

Key words: people's court, Steppe country, government of Turkestan, judicial system, legislation.

Kirish. XIX asrda Rossiyaning Turkiston o'lkasi va dasht o'lkalarida o'tkazgan islohotining o'ziga xosligi shundan iboratki, rus hokimiyati umumiy imperiya huquqiy maydonini shakllantirish bilan bir qatorda modernizatsiyadan o'tgan an'anaviy sud institutlarini ham imkon qadar saqlab qolish va unga integratsiyalashishga intildi. XIX asr Turkiston o'lkasiga taalluqli asosiy qonun loyihalari: 1822-yildagi Sibir qirg'izlari to'g'risidagi Nizom, 1868-yildagi dasht o'lkalarini boshqarish to'g'risidagi Muvaqqat nizom, ayniqsa, 1886-yildagi Turkiston o'lkasining boshqaruvi to'g'risidagi Nizomga bo'ysundirildi.

Dolzarblik. Turkiston jamiyatining an'anaviy huquqiy tizimini tartibga solish, cho'l o'lkasining umumiy imperiya huquqiy makoniga kirishining yakuniy bosqichi 1898 yildagi sud-huquq islohoti bo'ldi. Turkiston o'lkasi va dasht o'lkalarida sud-huquq tizimini isloh qilish dasturini ishlab chiqishdan oldin juda ko'p tayyorgarlik ishlari olib borildi. Shu bilan birga, an'anaviy xalq sudini isloh qilish masalasiga amalda e'tibor berilmay qoladi.

Metodlar. Mazkur maqolada davriylik, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiylik, xolislik, ma'lumotlarni tizimlashtirish kabi usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. 1898-yilgi islohotga tayyorgarlik ko'rish davrida an'anaviy huquq tizimini yanada o'zgartirish bilan bog'liq masalalar eng muhim o'rinni egalladi. Xalq sudining asosiy faoliyati va vakolatlari 1886-yildagi "Turkiston o'lkasining boshqaruvi to'g'risida"gi Nizom bilan belgilab berildi. Umumiy imperiya sudining vakolatiga kiruvchi salmoqli masalalar doirasi saqlanib qolganiga qaramay, sud doiralari sezilarli darajada kengaytirildi va xalq sudining huquqiy imkoniyatlarini mustahkamladi. Sudyalarni saylashning yangi tartibi tasdiqlandi, mahalliy aholi tomonidan sodir etilgan jinoyat va huquqbuzarliklarga oid barcha ishlar, ayrim moddalar bundan mustasno, xalq sudining yurisdiksiyasiga tegishli edi. Xuddi shu xalq sudining yurisdiksiyasida mahalliy aholi o'rtasidagi fuqarolik ishlari Nizomga ko'ra, 141- va 142-moddalarda xalq sudi 300 rublgacha bo'lgan pul jarimalari shaklida jarima solish va bir yarim yilgacha ozodlikdan mahrum qilish huquqini oldi. Saylovlarning joriy etilishi, qat'iy qaror qabul qilinishi, fuqarolik boshqaruvi tomonidan nazoratning o'rnatilishi va aholiga sud instansiyasini tanlash huquqining ta'minlanishi an'anaviy xalq sudining umumiy imperiya huquqiy tizimiga integratsiyalashuviga yordam berishi kerak edi. Biroq Nizom joriy etilganidan bir necha yil o'tgach, Turkiston o'lkasi va cho'l o'lkalarida xalq sudining faoliyatini tartibga soluvchi bo'limlarning samarasizligi hamda ko'pincha haqiqatga mos kelmasligi yaqqol namoyon bo'la boshladi. Bu masala hukumatning yuqori doiralarida keng muhokamaga sabab bo'ldi, natijada xalq sudini umumiy imperiya tuzumiga qo'shilish yo'lida isloh qilish zarurligi to'g'risida aniq ishonch paydo bo'ldi.

Sud protsessi sohasidagi Nizomning jiddiy kamchiliklari oliy davlat hokimiyati organlariga ayon edi. XIX asrning 90-yillari boshlarida Adliya vaziri N.V.Muravyovning so'zlariga ko'ra, "xalq sudlarining hozirgi tuzilmasi qoniqarli emasdek ko'rinadi va uni takomillashtirish zarur" deb ta'kidlaydi. XIX asr 90-yillarning o'rtalariga kelib, Ichki ishlar vazirligi menejeri ham xalq sudining ish sharoitlaridagi kamchiliklar aniq namoyon bo'layotganligini ta'kidlaydi.

Shu munosabat bilan 1890-1891-yillarda Adliya vazirligida xalq sudining faoliyati tartibiga oid Nizomning bir qator moddalarini o'zgartirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Avvalo, sudxo'rlik bilan bog'liq ishlar bo'yicha da'volarni xalq sudining vakolatidan chiqarib tashlash taklif qilindi, chunki mahalliy hokimiyatlarning fikriga ko'ra, mahalliy aholi shariat qoidalariga ko'ra sudxo'rlikni ta'qiqlaganligi, mahalliy aholi sudxo'rlikdan foydalanmasligi bu imperiya qonunlariga zid deb hisoblanadi. Darhaqiqat, XIX asr oxirida dasht hududlarida sudxo'rlik keng qamrovga ega bo'lib, Rossiya rasmiylarining ta'kidlashicha, ko'chmanchi aholi "sudxo'rlar - buxorolik yahudiylar va hindlar tomonidan vijdotsiz ravishda ekspluatatsiya qilinadi, ular o'z da'volarini xalq sudlariga taqdim etib, biznes yuritish uchun kichik xarajatlarni amalga oshirishgan va qozilar hech qachon ularning da'volarini rad etishmagan". Qarz oluvchilarning jazosiz qolishi sababi, jumladan, ko'chmanchi aholi o'rtasida hujjatlashtirilgan faktlar asosida emas, balki guvohlik asosida da'vo qo'zg'atilishi edi, buning natijasida haqiqiy qarzar va sudxo'rlik operatsiyalari bo'yicha da'volar o'rtasidagi farqlarni aniqlash hech qanday imkoniyat yo'q edi. Harbiy vazirlik barcha dalillarni inobatga olib, Turkiston o'lkasi va cho'l o'lkalari aholisi o'rtasida sudxo'rlik holatlarini xalq sudi yurisdiksiyasidan chiqarib tashlash va ularni umumiy imperiya sudiga o'tkazishni zarur deb topdi. Turkiston o'lkasi boshqaruvi to'g'risidagi Nizomga qo'shimchalar kiritildi.

O'lka general-gubernatori taklif etilayotgan islohotlarni qo'llab-quvvatlab, xalq sudi bo'limidan nafaqat sudxo'rlik da'volarini, balki bir qator boshqa jinoyatlarni ham olib tashlashni talab qildi, jumladan, "zaharli va kuchli ta'sir ko'rsatadigan moddalarni sotish, soxta moddalar tayyorlash, yong'in xavfsizlik qoidalarini buzish" kabilar keltiriladi. Bir qator huquqbuzarliklarni xalq sudi yurisdiksiyasidan chiqarishni taklif qilib, Dasht o'lkasi general-gubernatori M.A. Taube bir qator dalillarni keltiradi. Uning fikricha, dasht hududlarida afyun olish va sotish maqsadida ko'knori yetishtirish keng tarqalgan. Masalan, Oqmo'la viloyatida, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, "afyun ko'chmanchilar orasida keng qo'llaniladi va kamdan-kam ovulda bu narkotik moddani topmaslikni iloji bor". Biroq, bu zararli moddalarga qarshi kurashish deyarli mumkin emas, chunki

Nizomning 141-moddasiga ko'ra "ko'chmanchilar tomonidan zaharli, kuchli ta'sir ko'rsatadigan moddalarni sotish, shuningdek ularni saqlash qoidalariga rioya qilmaslik to'g'risidagi ishlar xalq sudining yurisdiksiyasida jinoiy ish deb hisoblanmaydi". M.A.Taubening so'zlariga ko'ra, yashash uchun soxta ruxsatnomalar bilan bog'liq ishlarni xalq sudi vakolatidan olib tashlash zarur, chunki mahalliy aholi soxta hujjatlardan birinchi navbatda rus qishloqlarida yashash uchun foydalanadilar, ya'ni qoidabuzarlar umumiy imperiya qonunchiligi bo'yicha javobgarlikka tortilishi kerak. Shuningdek, xalq sudining qarorlarini bekor qilish jarayonida tuman sudlarining vakolatlarini kengaytirish zarurligi to'g'risida ham fikr bildirildi. "Xalq sudlari ko'pincha idora va hokimiyat chegaralarini tark etmasdan, adolat va axloqning asosiy tushunchalariga zid bo'lgan qarorlar qabul qiladi". Dasht general-gubernatorining guvohlik berishicha, xalq sudlari o'z majburiyatlarini bajarmaganliklari yoki shaxsiy shikoyatlari uchun kompensatsiya sifatida ko'pincha ot shaklida to'lovlarni tayinlaganlar. Shu munosabat bilan M.A.Taube Nizomning 218-moddasida ko'rsatilgan shartlar "Adolat va axloqning umuminsoniy tushunchalarini buzish" qoidasini kiritish orqali xalq sudining qarorlarini bekor qilishga imkon beruvchi qoidalar toifasini kengaytirishni taklif qildi. Nizomning o'zi ancha mavhum bo'lsa-da, mohiyatan u sud tizimida odat huquqining ta'sirini kamaytirish haqida edi. Dasht general-gubernatori "xalq sudining adolatning asosiy tamoyillariga zid bo'lgan qarorlarini bekor qilib, okrug sudi shu orqali boshqa urug'lar ongiga haqiqat tushunchalarini kiritadi va ularning madaniy rivojlanishi uchun zamin tayyorlaydi", deb hisoblagan edi. Shu tarzda Rossiya sud organlari va xalq sudi o'rtasidagi aloqani o'rnatish, birinchisining ikkinchisiga huquqiy ta'siri kuchaytirish hamda Rossiya qonunchiligini ba'zan eng adolatsiz qarorlar qabul qiladigan xalq sudlari noaniq odatlari o'rniga, aniq va ravshan moddalarni asos qilishni ta'kidlaydi".

Barcha takliflar Harbiy vazir va Turkiston general-gubernatorligi Kengashi tomonidan ko'rib chiqilib, Turkiston o'lkasidagi xalq sudlari amaliyotidan kelib chiqadigan qo'shimcha mulohazalar bilan uzoq muhokamalardan so'ng 1895-yil aprelida Vazirlik xulosasiga qo'shimchalar kiritildi. Adolatli xalq sudlari faoliyati tartibini o'zgartirish Turkiston o'lkasining butun sud qismini rejalashtirilgan o'zgarishlarning bir qismi bo'lishi kerak edi.

Dasht o'lkalaridagi xalq sudining faoliyatiga alohida e'tibor qaratildi, bu yerda, Adliya vazirining so'zlariga ko'ra, "xalq sudlarining faoliyati o'rniga xuddi shunday yangi sud tizimini uning o'rniga qo'yish mumkin".

Xulosa. XIX asrning oxiriga kelib o'lkadagi xalq odil sudlovi tizimida o'zgarishlarga ehtiyoj paydo bo'lishi boshqaruvning barcha darajalariga ayon edi. Amaldorlar xalq sudining imkoniyatlarini cheklashni yoki uni umumiy imperiya huquqiy tizimiga to'liq kiritishni taklif qildilar. Ammo aksariyat masalalarni ko'rib chiqish muhokama darajasida to'xtab qoldi. 1898-yil 2-iyuldagi "Turkiston va Dasht o'lkasi sud hokimiyatini o'zgartirish to'g'risida"gi Qonun o'lkani imperator sud tizimini 1864 yildagi sud nizomlariga muvofiqlashtirdi va o'lkasining umumiy imperiya tarkibiga qo'shilishiga xizmat qildi. Biroq, an'anaviy sud ishlarini yuritish tizimi deyarli o'zgarishsiz qoldi va XX asrning boshlarida o'lkada xalq sudlari tizimini saqlab qolish samarasizligi masalasi dolzarb bo'lib qoldi.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar

1. Исаев И. А. История государства и права России. - М., 2002.(), 6.
2. Конев Ю. А. Народы Западной Сибири в XIX столетии: обычное право и имперское законодательство. // Отечественная история. - 2004. - № 2.(), 180.
3. Массон В. М. Древний Кыргызстан: процессы культурогенеза и культурное наследие: Историко-культурологические очерки. - Бишкек, 2003. (), 7-124.
4. Думанов Х. М., Першиц А. И. К уточнению понятия «обычное право» // Государство и право. - 2005. - № 3.(), 77-82